

УДК: 37

Алимбеков А., *пед. илимд. доктору, профессор*
akmatali.alimbekov@manas.edu.kg.
Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-9824-5377>
“Манас” КТУ, Кыргызстан

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК МАДАНИЯТЫНДАГЫ ТОЛЕРАНТТУУЛУККА ТАРБИЯЛОО ТАЖРЫЙБАЛАРЫ

Эл аралык кызматташтыктын таламдарын ылайык, инсандар, жамааттар, улуттар адамзат коомчулугунун маданиятын жана плюрализмдин таануу жана урматтоосу өтө маанилүү. Сабырдуулук — бул маанилүү принцип гана эмес, ошондой эле тынчтыктын жана бардык элдердин социалдык-экономикалык өнүгүшүнүн зарыл шарты. Толеранттуулукка тарбиялоо салттары ар бир улуттун маданиятындагы өзгөчө баалуулуктар экендигин кыргыз жана түрк элинин маданиятынан, өзгөчө, макалдарынан ачык байкалат. Кыргыз жана түрк макалдарында башкалардан жабыр тартсаң да сабырдуулук, чыдамкайлык, көтөрүмдүүлүк менен жооп кыл деп нускайт. Элдик макалдарда коңшулар, бир туугандар жана башка элдер менен ынтымак-ырашкерликте болууга умтулуу турмуш баишаты катары ачыкталат. Кыргыз жана түрк маданиятында инсандар ортосундагы ынтымак, достук, өз ара сыйымдуулук бир туугандык мамилелер менен бир катарда коюлат.

Өзөктүү сөздөр: кыргыз, түрк, макал, элдик педагогика, толеранттуулук, тарбия.

Алимбеков А., *доктор пед. наук, профессор,*
akmatali.alimbekov@manas.edu.kg.
КТУ «Манас», Кыргызстан

ОПЫТ ВОСПИТАНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ В КЫРГЫЗСКОЙ И ТУРЕЦКОЙ КУЛЬТУРАХ

В интересах международного сотрудничества очень важно, чтобы отдельные лица, сообщества и нации признавали и уважали культуру и плюрализм человеческого сообщества. Толерантность является не только важным принципом, но и необходимым условием мира и социально-экономического развития всех народов. Из пословиц кыргызов и турков хорошо видно, что традиции воспитания толерантности являются особой ценностью в культуре каждого народа. В кыргызских и турецких пословицах, даже если ты страдаешь от других, ты должен отвечать терпением, терпением и терпимостью. В народных пословицах стремление быть в согласии с ближними, братьями и другими народами раскрывается как начало жизни. В кыргызской и турецкой культурах люди ставятся на один уровень согласия, дружбы, взаимной терпимости и близких кровнородственных отношений.

Ключевые слова: кыргызы, турки, пословица, народная педагогика, толерантность, воспитание.

Alimbekov A. *Doctor of pedagogy and science, professor of*
Kyrgyz-Turkish University "Manas"
akmatali.alimbekov@manas.edu.kg, Kyrgyzstan

EXPERIENCE OF EDUCATION OF TOLERANCE IN KYRGYZ AND TURKISH CULTURES

In the interests of international cooperation, it is essential that individuals, communities and nations recognize and respect the culture and pluralism of the human community. Tolerance is not only

an important principle, but also a necessary condition for peace and the socio-economic development of all peoples. From the proverbs of the Kyrgyz and Turks it is clearly seen that the traditions of fostering tolerance are a special value in the culture of every nation. In Kyrgyz and Turkish proverbs, even if you suffer from others, you must respond with patience, patience and tolerance. In folk proverbs, the desire to be in harmony with neighbors, brothers and other peoples is revealed as the beginning of life. In the Kyrgyz and Turkish cultures, people are placed on the same level of harmony, friendship, mutual tolerance and close blood relations.

Key words: *Kyrgyz, Turks, proverb, folk pedagogy, tolerance, education.*

Адамзаттын прогресси ар дайым тарыхый социалдык акыл-эс, эс тутумда катылган өрнөктүү ойлор менен сабактарга таянат. Маданий кенчтердин баалуулугу, кайтарымдуулугу аны таануу, колдонуу менен тикеден тике байланыштуу. Кыргыз жана түрк элдеринин түрдүү чөйрөдөгү акыл ойлорунун бүтүндүк, тектештигин макалдарсыз таануу мүмкүн эмес. Макалдар же “бабалар сөзү” – архаикага айланбай, элдин руханий баалуулуктарынын “жазылбаган мыйзамы”, акылмандыктын аксиомасы катары сакталып келе жаткан түптүү, башаттуу маданият туундулары.

Сонку жылдары тектеш түрк элдеринин макалдарынын тектештиги Б. Ж. Абдувалиева [1], А. Алимбеков [2], Б. Дуйурабилмес [11], В. В. Павлов [6], Н. Э. Сарсектердин [7] изилдөөлөрүндө чагылдырылган. Бирок азырынча кыргыз жана түрк элдеринин макалдарындагы толеранттуулукка тарбиялоонун жалпылыктары жана айырмачылыктары этнопедагогикалык концептуалдаштыруунун компоненти катары салыштырма өңүттө азырынча атайын изилдөөнүн предмети катары карала элек.

Сунушталган эмгекте эмгекте кыргыз жана түрк макалдарындагы жаш муундарды толеранттуулукка тарбиялоо багытындагы педагогикалык идеялардын орток алкактары, орток өзгөчөлүктөрү салыштырылып талдоого алынды.

Изилдөөнүн материалдары жана методдору

Биздин изилдөөбүздүн негизги булактары катары Махмуд Кашгаринин “*Дивану лугати т-түрк*” эмгеги [5], Ө. Чобаноглу [10] тарабынан жарыяланган түрк элдеринин макалдары жана Ж. Төлөев [3] тарабынан жарыяланган кыргыз макалдары жана лакаптарынын жыйнактары колдонулду. Изилдөөдө сапаттык мүнөздөмөнүн изилдөө моделине тиешелүү документтерди талдоо методдору, мазмунду талдоо колдонулган.

Изилдөөнүн натыйжалары жана аларды талкуулоо

Адамды түшүнүү менен кабыл алып, ага сый-урмат мамиле жасоо «толеранттуулук» деп аталат. Азыркы түрк тилинде hoşgörü (кош көрүш) же «түшүнүктүү мамиле жасоо» деген термин арапчадагы «мүсамаха» жана Батыштын «толеранттуулук» (tolerance) деген сөздөрдү эне тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүнө ылайык которуу жолу менен жасалган. Бозкурт бул түшүнүккө «адамдын өзү сыяктуу кабыл албаган адамды, өзү сыяктуу ой жүгүртүп мамиле жасабаган адамды жат катары кабыл албай, тоотпогондукка албай, тескерисинче аны менен ымалага келүү», - деп аныктама берген [9: 171].

Кыргыздардын этномаданияттык баалуулуктар тутумунда толеранттуулук түшүнүгү “жакшылык”, “ынтымактуулук”, “токтоолук-көтөрүмдүүлүк”, “сабырдуулук”, “жардам берүү”, “сыйлоо-урматтоо” түшүнүктөрү менен тыгыз байланышта каралат. Анткени ал түшүнүктөр бири-бирин толуктап, адамдын реалдуу жүрүм-турумундагы толеранттуулукту тагыраак жана тереңирээк чагылдырып берет. Кыргыз элинин салттуу педагогикалык маданиятында толеранттуулук өз ичине камтыган «кең пейилдүүлүк», «жакшылык», «ынтымактуулук», «токтоолук-көтөрүмдүүлүк», «сабырдуулук»,

«чыдамдуулук», «жардам берүү», «сыйлоо-урматтоо», «мээримдүүлүк», «уялчаактык», «мактанчаактыктан сактануу», «жөнөкөйлүк», «жакшылык жасоого ыкластуулук», «башкаларга кара санабоо», «достук адеби», «тууганчылык адеби», «сылыктык», «кайраттуулук», «жардамга даяр туруу», «ак көңүлдүк», «эрктүүлүк» сыяктуу көп кырдуу адептик-этикалык түшүнүктөр аркылуу чечмеленет [4]. Көчмөнчүлүк жашоо образынын шарттары түрк элдерин өз урпактарын салттуу менен башка бөлөк бөтөн элдердин маданиятын жерибей, айрым бөтөнчөлүктөрүнө көтөрүмдүүлүк менен мамиле жасап, ыкчам ымалага келүү, ынтымактап жашап кетүүгө тарбиялоо салттарын бекемдөөгө негиз болгон. Дээрлик бардык түрк тилдүү элдердин мурастарында алар тынчтыкты жана толеранттуулукту аздектеген элдер экендигин тастыктаган ойлор, осуяттар арбын учурайт.

Кыргыз жана түрк макалдарында башкалардан жабыр тартсаң да сабырдуулук, чыдамкайлык, көтөрүмдүүлүк менен жооп кылуу адамдагы эң башкы сапаттардын бири катары ачыкталат. Бул жагынан кыргыз макалдарында «Атаңды өлтүргөнгө эненди алып бер», «Таш менен урганды аш менен ур» деп көтөрүмдүүлүктү ашкере идеалдаштырган нускалар да кездешет. Айрым макалдарда бирөө жамандык жасаса, ачууга алдырбай, аны жасаган адам өз айыбын, жаңылыштыгын түшүнмөйүнчө салкын кандуулук менен каарданбай, акылдуу мамиле жасоо ар бир адамга таандык сапат болушу керектиги белгиленет.

кыр: *Тиричиликтин күчү бирдикте*

түр: *Bir elin nesi var iki elin sesi var*

Ушул эле макал кыргыз тилинде «Сабырдын түбү сары алтын», Түркмөнстан түрктөрүндө "*Sabir soni sap altun*" [3: 34] деген формада жашайт.

Түрк элдери: «Ачуу – душман, акыл – дос», - деп толеранттуу эмес, ачууга алдырган адам зыян көрөт деп нускашат. Алсак, **түр:** "*Öfkeyle kalkan zararla oturur*" [10: 98]; **кыр:** «*Ачуусу чукул айыпка жыгылат*».

Кыргыз жана түрк макалдарында араздашкан адамдарды жараштырып, ортосуна данакер болуу осуяты өзгөчө баалуулук катары айтылат.

Кээ бир кыргыз макалдарында жаштарды жамандык жасаган адамга да жакшылык менен жооп берүүгө тарбиялоо, ошол нук менен калк арасында толеранттуулуктун чектерин кеңейтүү идеясы бекемделет: «*Жакшылыкка жакшылык – ар кишинин иши, жамандыкка жакшылык – эр кишинин иши*». Дагы бир макалда бул калк нускасы «*Жакшылыкка жамандык – ар кишинин ишидир, жамандыкка жакшылык – кем кишинин ишидир, жакшылыкка жамандык – көр кишинин ишидир, жамандыкка жакшылык – эр ишидир*», - деп, жамандыкка жамандык менен жооп берген адамдын өзү да жаман, адамдан айырмасы жок кем адам катары сыпатталат.

Осмон түрктөрүнүн тарыхынан алынган Алпарслан менен Роменос Диожендин ортосунда өткөн диалог мунун эң таасын мисалдарынын бири болуп эсептелет. Алпарслан жеңилип азап чеккен адамды андан беш бетер чөктүргүсү келбей, кечирим кылып, толеранттуулуктун улуу үлгүсүн көрсөтөт.

Ал эми Шабдан конокко барганда өзүн шылдыңга алган Чыныбай жана Кыдыр аттуу бийлер өз үйүнө келгенде кордук көрсөткөндөргө жооп кылып кордук көрсөтүүнүн ордуна алдына ат мингизип, үстүнө чапан жаап, сый көрсөтөт, кун куунун дабасын тынчтык менен бүтүрүп айкөлдүк кылат. Бул сөздү Көл башына барганда, Чыныбайдан Шабдандын кандайча конокко чакырганын сураганда, башка сөз айтпай эле: «Шабдан кеменгер тура деп, бир сөз айтып туруп кетип калган» - дейт

Түркия түрктөрүндө бул адептик эреже "*Eylik eyle deryaya sal balik bilmezse, Hâlik*

bilir" [10: 315] (Жакшылык жасап, аны деңизге ташта, балык билбесе, Халык билет) деген макал аркылуу жакшылык жасоону эч убакта токтотпоо зарылдыгын нускалайт.

«Кылымдык тажрыйбаларга канык карыялар жаштарга кекти кечирүүнүн зарылдыгын төмөнкүчө түшүндүрүшкөн. «Кек алынат, бирок, кек кекти пайда кылат. Айкөлдүк менен басылган иш айкөлдүктү пайда кылат. Бардык пикир келишпестикти тынчтык менен бүтүрүү шарт, тынчтык артынан тынчтык келет» - «Жакшынын ачуусу бар, кеги жок, «Кеменгердин теңтушу бар, теңи жок», - деп нускап келишкен.

Түрк элдери ар кандай араздашуунун арты өкүнүч болорун аңдатууга аракет жасашкан: **кыр:** «*Эки баатыр эрегишсе, бирөө калат, бирөө өлөт*», «*Каяшачыл карыш узабайт*»; **түр:** "*Yirtici kuşun ömrü az olur*" – «*Жырткыч куштун өмүрү кыска болот*» [10: 480.]

Элдик макалдарда ар кандай согуштун аягы ымалага келүү аркылуу калыбына келиш керектиги белгиленет: **түр:** "*Kanı kan ile yumazlar, kanı su ile yurlar*" - *Канды кан менен эмес, суу менен жууйт* [10: 211]; **кыр:** «*Ат кишенеп, адам сүйлөшүп табышат*» [10: 38].

Изилдөөлөрдөн кыргыз элинин жаш муундарды кечиримдүүлүккө, жакшылык гана кылууга тарбиялоо максатында дамамат айтылып келген «Таш менен урганды аш менен ур» макалы башка түрк элдеринде да бирдей эле мааниде колдонулуп келгенин көрөбүз. Эң башкысы, мааниси гана эмес, лексикалык курамы, синтаксистик түзүлүшү боюнча да айтарлык айырмачылык байкалбайт.

Түрк элдеринин үй-бүлөлөрүндө катачылык кетирилсе да, бир туугандарды түшүнүү жана сабыр менен кабыл алуу жогору бааланган. Бул жөнүндө кыргыз эл макалдарында «Жакын талашса, жатка кем», «Жакыныңа жат болбо, өз элиңе кас болбо», - деп айтылат.

Үй-бүлөдө жана коомдо кичүүлөргө карата толеранттуу мамиле жасоо керек экени "Küçükler suç işler, büyükler bağışlar" (Кичүүлөр ката кетирет, улуулар кечиришет) деген макалда да айтылат. Кыргыздарда бул идея «Карынын сөзү – жамак, жамагы – жашоого сабак» деген макалда таасын туюнтулат.

Адам коомунун башаты коңшулар менен мамиледен башталат. Адамдын жакшылыктарда да, башына түшкөн жамандыктарда да жанындагы эң жакын адамы коңшулар болот. Ошондуктан кыргыз элинде «Алыскы туугандан жакынкы кошуна», - деп, коңшунун орду жогору бааланат. "*Komşu komşunun külüne muhtaçtır*" (Кошуна кошунанын күлүнө муктаж) деген түрк макалы кошуналардын бири бирине ар дайым муктаж экенин айгинелеп турат.

Түрк элдеринин салттуу түшүнүгүндө, өзүнчө бөлүнүп, башка элдер менен карым катышсыз жашоо элдин келечегин туңгуюкка кептейт. Ошондуктан түрк элдеринин макалдарында тээ байыртан эле башка элдер менен ынтымак-ырашкерликте болууга умтулуу бакубат тиричиликтин кепилдиги катары ачыкталат:

кыр: *Ынтымак түбү – ийгилик, тиричилик түбү – бирдик*

түр: *Nerde birlik, orda dirlik*

кыр: *Жалгыз дарак токой болбойт*

түр: *Ağaç düşerde yakınına yaslanır*

кыр: *Жалгыз аттын чаңы чыкпайт, жалгыз эрдин даңкы чыкпайт*

түр: *Yalnız öküz çifte koşulmaz*

Кыргыз жана түрк макалдарында инсандар аралык достуктун баркы үй-бүлө же бир туугандык мамилелер менен бир катарда коюлат. Кыргыздарда достук түшүнүгү жана достордун ортосундагы мамилелер жөнүндө бир топ макалдар бар жана алардын ичинен

эң урунттуулары достуктун маанисин/баркын ачып берүүгө байланышкан:

кыр. *Мыкты дос туугандан артык*

түр. *Dostun iyisi akrabadan yeğdir.* (Жашкы дос бир туугандан жакшы)/

Bön kardaştan uslu arkadaş (yoldaş) yeğdir. (Акылсыз бир туугандан акылдуу дос жакшы)

кыр. *Достукту кылыч менен кыя чабууга болбойт*

түр. *Dostluk görünceye kadar değil, ölünceye kadar olmalı.* (Достук көргөнгө чейин эмес, өлгөнгө чейин болуш керек)

Корутунду

Түрк дүйнөсүнүн салттуу педагогикалык маданиятынын муундан муунга уланып сакталышын, өнүгүшүн макалдарсыз элестетүүгө болбойт. Макалдар – салт-санааны, адат-традицияны коллективдүү акыл-эсти, ойду өтмүшкө, учурга жана келечекке ажыратпай, дайыма туруктуу сарамжалдуу жана бекем сактоонун коду, сыр сандыгы. Макалдары окшош элдердин салттуу тарбиялык маданияты да тектеш болушат. Макалдарды анализдөө толеранттуулук түшүнүгү, б. а., сүйүү, урмат, тынчтык, акыйкаттык, сабырдуулук, жумшак тил, компромисс, достук, жакшылык, кечиримдүүлүк, тендик, түшүнүү, ак көңүлдүк, чыгармачылык, билим, ак ниет, жароокерлик сыяктуу толеранттуулуктун өзөгүн түзүп турган түшүнүктөр түрк дүйнөсүнүн макалдарында маанилүү орунга ээ экендигин көрсөттү. Макалдарда сабырсыздыктын негизин түзгөн сабатсыздык, урмат-сыйдын жоктугу, акыйкатсыздык, фанатизм, стереотиптер, түшүнбөстүк кылуу, кара ниеттик, жамандык, бузукулук сыяктуу түшүнүктөр болсо катуу сынга алынат, жаш муундарды андай сапаттардан оолак болушу эскертилет.

Адабияттар:

1. Абдубалиева Б. Ж. Түрк элдеринин макалдарынын жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү (кыргыз, алтай, хакас, тува макалдары) [Текст]: фил. илим. канд. ... дис. авторефераты: 10.01.09 / Абдубалиева Б.Ж. -Бишкек, 2010. - 22 б.
2. Алимбеков А. Педагогический потенциал пословиц и поговорок // Русский язык и литература в школах Кыргызстана. - Бишкек, 2000. - №5-6. - С. 129-140.
3. Кыргыз макал, лакаптары [Текст] / Түз.: К. Төлөев. -Фрунзе: Кыргызстан, 1985. - 70 б.
4. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. II бөлүк. (редкол: А. Акматалиев ж. б.). -Бишкек: «Аврасия Пресс», 2015. - 704 б.
5. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү –Диван лугати ат-түрк: I-II-III том, / которгон: Т. Т. Токоев, К. С. Кошмоков. - Бишкек, 2017. - 6,18, 23, 41-66.
6. Павлов В. С. Сравнительно-сопоставительный анализ структуры и семантики турецких и чувашских пословиц [Текст]: автореф. дисс. ... канд. фил. наук : 10.02.20 /Павлов В. С. - Чебоксары, 2004. - 18 с.
7. Серсек Н. Э. Казак макал-лакаптарынын өзгөчөлүктөрү жана башка түрк тилдеринин макал-лакаптары менен окшоштугу//**КЕРУЕН -Том 73 № 4 -120-124 б.б. (Казак тилинде)**
8. Açıklamalı Atasözleri Sözlüğü, (1989) (4. Basım) (Haz.: Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Yayın Kurulu), İstanbul: Dergah Yayınları.
9. Bozkurt, Fuat, 1995, “Türk Halk Kültüründe Hoşgörü”, Uluslararası Hoşgörü Kongresi Bildirileri (10-12 Haziran 1995), Antalya.
10. Çobanoğlu, Özkul, 2004, Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü, AKM yay.:

Ankara.

11. Durbilmez, Bayram, 2003. Türk Halk Kültüründe Hoşgörü, 2. baskı, Bizim Gençlik yay.: Kayseri.

12. Taşdelen, V. (2000). “Türk Atasözlerinde Eğitim”. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi. 33.1. s: 135